Arkeologisk utredning vid Helgåsen

Arkeologisk utredning steg 1 inom Helgåsen 1:26 Mariestads kommun, Västergötland

Anders Berglund

Västergötlands museum

Rapport 2025:14

Västergötlands museum

Författare/rapportansvarig: A Berglund

Omslagsbild: Jordkällaren (se bilaga karta 1) av betong ger med sitt kustnära läge intryck av att vara en del av Skånska Per Albin-linjen. Men byggnaden var snarare till för förvar än försvar. Bakom dörren döljer sig hyllsystem och utrymmet under mark ter sig större än vad man ser på bild. Ihop med sentida röjd sten, avplanade ytor för växthus och förfallna odlingsytor är de spår präglande av modern tid inom Helgåsen 1:26. Man kan se dem som moderna och ”samtida” kulturlämningar, men fornlämningar är de inte.

Västergötlands museum

Box 253 532 23 Skara

Tel 0511-260 00 – www.vastergotlandsmuseum.se

Kartmaterial: LMV Geodatasamverkan

Innehåll:

Sammanfattning

Inledning 1

Målsättning och måluppfyllelse 2

Metod 3

Topografi och fornlämningsmiljö 4

Resultat 7

Bedömning av utredningsgrävning 9

Avslutning 10

Bilagor:

- Tekniska och administrativa uppgifter
- Kartbilaga 1 - 2

Sammanfattning:

- En arkeologisk utredning (steg 1) har gjorts inom fastigheten Helgåsen 1:26 i Mariestads kommun.

- Utredningen har genomförts i enlighet med undersökningsplan för området. Den har upprättats med samma typ av kravspecifikation som används i de förfrågningsunderlag länsstyrelsen använder vid beslut enligt kulturmiljölagen.

- Målsättningen med utredningen var att fastställa om det finns fornlämningar i planområdet. Syftet var också att fastställa om det finns tydliga signaler på att arkeologisk utredning steg 2 skall ses som nödvändig.

- I området hittades inga fornlämningar eller spår av sådana. Det finns heller inga indikationer som ger anledning att förmoda att det finns fornlämningar i planområdet, ej heller väl grundade skäl som motiverar utredning steg 2. Resultatet innebär såvitt det gäller fornlämningar inga effekter för fortsatt planering.

- I området finns spår av upplag odlingssten/stentippar samt jord- och dumphögar jämte brukningsspår från yngre tider (1900-tal). De skall inte betraktas som fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar.

INLEDNING

Västergötlands museum har utfört arkeologisk utredning inom Helgåsen 1:26 i Mariestads kommun. Den har beställts av G Fast Götene AB. Den har föranletts av en detaljplanering för fastigheten. Den utförs av SBK Värmland. I det arbetet har tidigare gjorts en naturvärdesinventering (Enviroplanning, 2025). I den har någon form av odlingslämningar identifierats i planområdet. I samband med undersökning om betydande miljöpåverkan (Lst dnr 37476-2025) har Länsstyrelsen Västra Götaland yttrat sig om planen. Myndigheten ha bedömt att en arkeologisk utredning krävs. Något beslut om sådan har däremot inte tagits.

SBK Värmland har därför i samråd med uppdragsgivaren kontaktat Västergötlands museum med förfrågan om att utföra en sådan utredning. Den förväntas kunna används i arbetet med planen. Arbetet har följaktligen utförts utan beslut enligt kulturmiljölagen. Det saknar dock betydelse eftersom den utförts på exakt samma manér som en av länsstyrelse beslutad utredning. Det gäller både fält- och avrapportering.

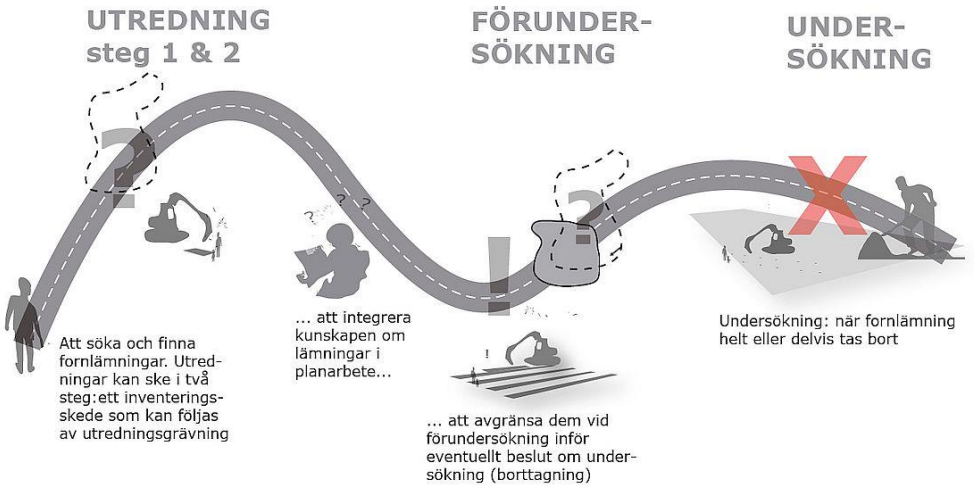
Arbetet utfördes i fält av 1:e antikvarierna tillika arkeologerna Henriksson och Berglund i december 2025. Den här rapporten sammanställdes efter avslutning av fältarbetet. Den redovisar resultat, bedömning av antikvarisk status och rekommendationer. Tekniska och administrativa uppgifter ligger som bilaga.

Figur 1. Utredningsområdet relativt strandnära strax öster om Vänern och sydväst om Mariestad. I området finns inga kända fornlämningar.

Målsättning och måluppfyllelse

Arbetsprocessen från utredning till arkeologiska undersökningar redovisas i figur 2 nedan. Där framgår att den skall ligga tidigt i en process för att kunna användas som underlag i pågående planering och i länsstyrelsens tillståndsprövning. Generellt sett fungerar en utredning som underlag inför eventuella kommande arkeologiska åtgärder. Innehållsmässigt har den arkeologiska utredningen i steg 1 följt samma typ av kravspecifikation som länsstyrelsen använder i sina förfrågningsunderlag. Den arkeologiska utredningen uppfyller därmed de krav som länsstyrelsen skulle ha ställt i en utredning med särskilt beslut. Det innebär att utredningsresultatet ska kunna användas som underlag för att bedöma eventuella ytterligare åtgärder i det fall det finns fornlämningar i området.

Figur 2. En förenklad bild av olika steg i ett projekt, där arbete, planering, handläggning kan beskrivas som ett slags snårig väg att följa. Även om huvudmålet alltid skall följa KMLs första paragraf om att bevara lämningar kan ingrepp i form av undersökning inte alltid undvikas. Den kunskapsinsamling som sker i t ex utredningsskeden kan komma att lyfta fram flera lämningar än som varit kända tidigare. Men som utförare med antikvariska perspektiv är det främsta målet att sträva efter bevarande. I det aktuella fallet med Helgåsen 1:26 är resultatet att ytterligare antikvariska åtgärder med bäring på kulturmiljö inte är nödvändiga. Bedömningen är att vägen slutar i och med den nu aktuella utredningen steg 1.

Generellt sett syftar utredningar till att visa om fornlämningar berörs av planerade arbetsföretag. I utredningar ingår därför identifikation och beskrivning av objekt samt analys på plats. Av dem förväntas också tydliga bedömningar av eventuella lämningars antikvariska status.

En arkeologisk utredning steg 1 omfattar i regel även en bedömning om det på välgrundad mening finns anledning till utredningsgrävning (steg 2). Utredningens yttersta mål, som nu uppfyllts, kan sägas vara att göra alla fornlämningar kända i utredningsområdet såvitt det varit möjligt att bedöma

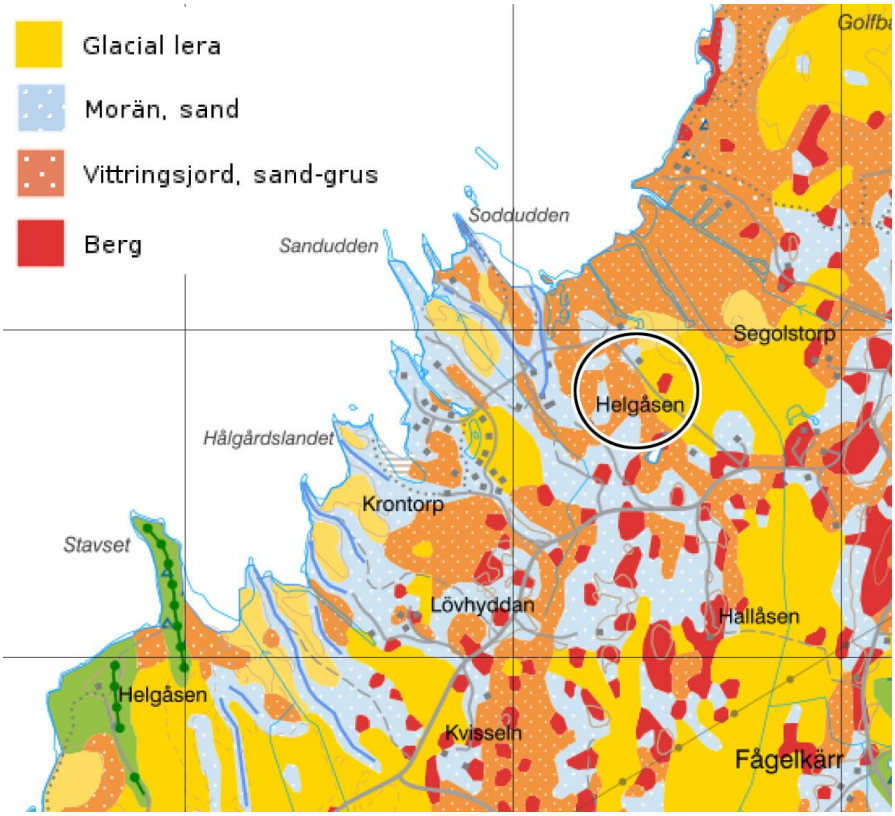
med enbart inventering som insamlingsmetod. Bedömningen är baseras på noggrann observation av områdets karaktär i fält vid inventeringen.

Metod

Utredningen genomfördes i fält som noggrant gjord inventering. Konkret har den inneburit ett slags långsam vandring under observation i hela området (se figur 3). Delar av området har prioriterats högre i form av en mer noggrann avsökning. Exempel härpå är mark där förutsättningarna för att finna indikationer på fornlämningar hållits för bättre, som t ex skogsmark. Inventeringen gjordes med stöd av ett fält-GIS samt mätinstrument för RTK-inmätning. I fält-GIS användes digitaliserade äldre kartgenerationer samt terrängskuggning som hämtats från Riksantikvarieämbetets Fornsök.

Figur 3. Illustrationen visar några faktorer som samverkar i bedömningar vid inventering med betoning på det visuella kopplat till områdeskunskap och en rad andra saker. Pilarna nedåt anger det "taktila": att genom känna av terräng-formationer – att inventera med fötterna.

Figur 4. Geologi: i utredningsområdet består jordarterna enligt SGU mestadels av vittringsjordar. I marken finns även relativt rikligt med sten- och mindre block.

Topografi och fornlämningsmiljö

Området är cirka 315 m långt i Ö – V riktning och mellan 80 – 260 m i N – S riktning. Omräknad (kartesisk) yta är totalt sett mer än fem hektar. I den norra delen är en relativt stor öppen yta (ca 2.75 hektar). Områdets södra del är mer skog- och trädbevuxen (ca 2.6 hektar). Omfattningen av ”öppen mark” skiftar något beroende på hur man betraktar igenväxningsgrad. Den öppna delen i norr är knappast åkermark: den varierar från slät gräsyta till rejält tuvig fuktmark. Det senare gäller de skogliga partierna. Här och var skvallrar diken om att den åker- och odlingsmark som här en gång brukades krävde skötsel och underhåll. I området tycks fast berg kunna finnas strax under markytan. De markslag som redovisas i litet äldre kartor vittnar om att den mark som brukats här från andra hälften av 1800-talet mestadels består av sandjord, men till liten del även av lerjord (Lagaskiften 1868, 1871; beskrivningar i akterna 16-bkä-81-1; 16-lee-122; se kartbilaga 2).

Inför fältarbetet konstaterades att det inte finns några kända fornlämningar eller övriga kulturhistoriska lämningar i området, varken i fornminnesregistret (Fornsök/KMR) eller i Skogsstyrelsens Skog och historia-projekt (redovisat som Skogens Pärlor). I övrigt finns ingen

redovisning av skydds- eller intresseområde för byggnadsminne, kulturmiljöer eller gårdar i Västra Götaland och liknande i länsstyrelsens webbGIS (RAÄ BBR/Bebyggelseregistret).

I historisk tid har Helgåsen kallats även Hälgåsen, i äldre tider med helt andra stavningar Helgerasz (jordebok år 1540) samt med stavningar som närmar sig vår tids namn Helge åsenn (1545). Gården anses ha varit ett prebendehemman (en enhet som ”betalat” lön för kyrklig anställd; se Lundahl 1969:45). Ortnamnsforskaren Ivar Lundahl menar att namnet kopplas till ordformen helig eller av namnet Helge, samt även att gården ligger på en höjd. Det Helgåsen som nämns i äldre tid – före 1800-talet - låg på annan plats cirka 1.7 km sydväst om utredningsområdet. Det aktuella områdets nuvarande fastighetsbeteckning är knuten till Helgåsen, men har i övrigt inget direkt att göra med tomtmark eller inäga till prebende-hemmanet. Det har snarare legat i en skogs- och ängsmarkszon. Delen längst i norr hörde till Leksbergs socken, medan större delen av området låg i Björsäters socken. Leksbergsdelen betecknas i en karta från 1686 som ”Lexberg Enghar”; det kan tyda på strandängar; kustlinjen tycks ha varit något annorlunda då.

En stor del av bebyggelse som idag ligger i direkt närhet bestod under senare delen av 1800-talet av torpbebyggelse. De är inte äldre än så. En jämförelse mellan torp som kartlagts i konceptbladen till ekonomisk karta efter ca 1880-talet visar att de flesta torpen här helt saknas i laga-skifteskartor från 1868 (16-bkä-81) och 1871 (16-lee-122). Undantagen är torp som 1868 gick under namnet Nolskogstorpen (Litt 452 m fl i 16-bkä-81) och föregångare till det som senare blev trädgårdsmästarebostad, helt nära den stora jordkällare av betong som ligger i områdets nordvästra hörn (Sjöängen; karta 16-lee-122 litt 1090). Flera torpbildningar i omgivningen från den tiden finns idag kvar som bebyggelsenheter. Andra har försvunnit, dock inte i utredningsområdet. Förhållandet antyder att uppodlingen här gjorts under ganska stor möda av torpare under huvudenheterna eller byarna först efter 1850. Med utgångspunkt i äldre kartor fanns följaktligen ingen anledning att förvänta sig spår av bebyggelse eller gårdsenheter. Det kan nämnas att en stor del av området fungerat som Sjöängens handelsträdgård under 1900-talet, under namnet Sjöstedts. Av flygbilder, den ekonomiska kartan och inte minst fotografier i t ex Ullervad-Leksbergs hembygds-förening syns de många växthusen, trädgårdsmästarebostad och annat (se länk i källförteckning).

Figur 5. Översiktsbilder över den öppna marken i områdets norra del. Här finns i sen tippade jordmassor, en antagen grus- eller sandkägla med ett sandtag och tippad stenkross. Marken är rejält tuvig med grov gräsväxt. Den mindre kartvyn anger varifrån bilderna är tagna (pil som blickriktning).

RESULTAT

Utredningen inleddes med en byråmässig översiktlig kontroll av kartor från 1700-tal, främst samt 1800- och 1900-tal. Analysen av eller berättelsen om innehållet har framgått i beskrivningen ovan. Relevanta kartor anpassades till att ta med ut i fält i GPS-system. På så vis har vi på plats kunnat navigera i området med kartvyer från olika tider, enkelt uttryckt litet i t ex det som var det sena 1800-talets landskap. Kartmaterialet har på så vis redan i fält gett vägledning för tolkning på plats av t ex det ”odlingsröse” som tidigare noterats i naturvärdesinventeringen (se figur 7). Lägen för noterade objekt anges i kartbilaga 1.

Figur 6. Inslag av sten som röjts från öppnade ytor i sen tid. Den omgivande marken är idag ganska fuktig. Det förstärks något av de diken som ligger i närheten av stenanhopningen. De tolkas som avvattningar av den yta som odlats i den öppna marken, som idag är helt förfallen odlingsmark som brutits upp under 1800-talets senare del.

Inom Helgåsen 1:26 hittades ett par mer distinkta anhopningar av sten som lagts upp i kanterna av odlad mark, delvis där det finns diken. I några fall ter sig sten här delvis som naturliga avsättningar som bättrats på med röjd sten. Stenupplagen saknar egentlig jordfyllning. Det kan ses som ett tecken på att de kan betraktas som yngre, eller övrig kulturhistorisk lämning, d v s avsatta efter 1850. I det här fallet bedöms de tillsammans med förekomst av hopbragda större stenblock och liknande som så pass sentida att de inte bedöms som antikvariskt intressanta. I deras närhet finns inga äldre relaterade formelement som terasser, åkerhak eller andra detaljer som skvallrar om äldre åkerformer. Däremot djupare slutfåror som accentuerar behovet av dränering av brukad mark.

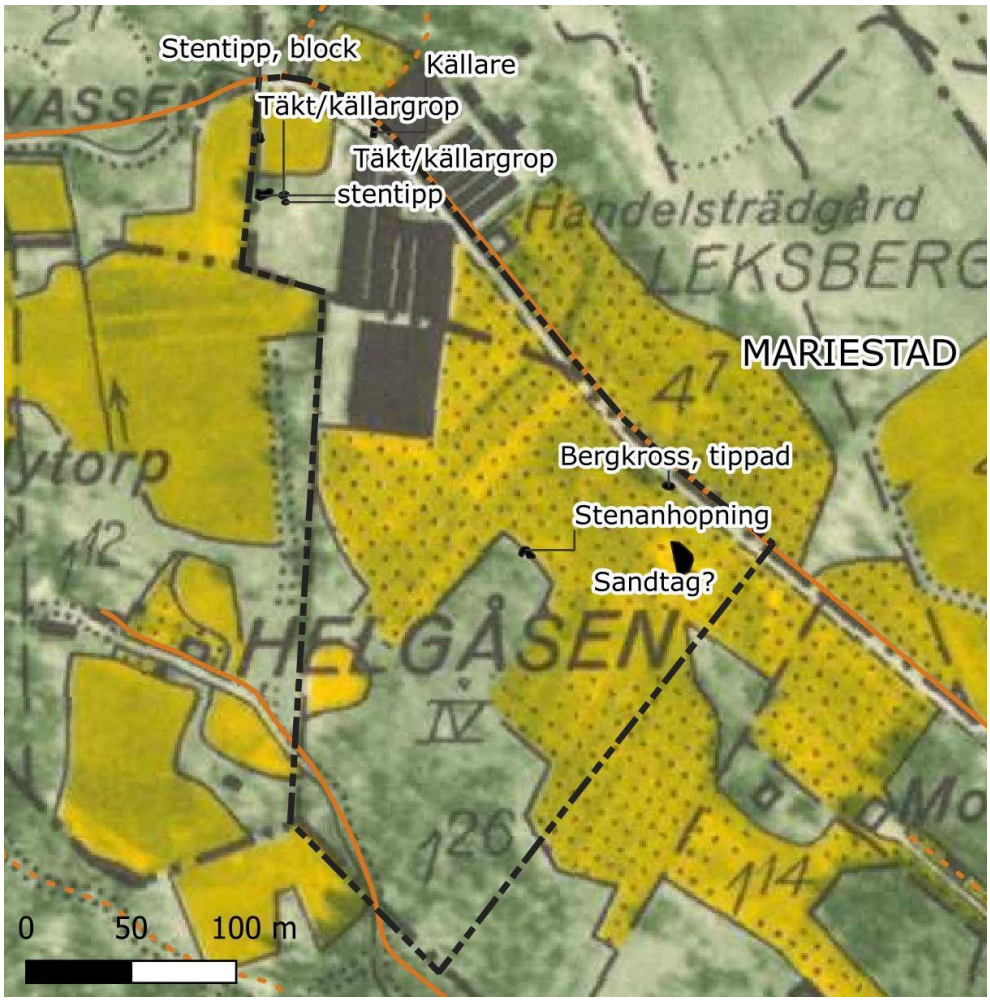

Figur 7. Objektet som i naturvärdesinventering uppmärksammats som ”odlingsröse i jordbruksmark” består av stenblock med inslag av betong. Stenen förmodligen bortröjd från den öppna marken strax väster om anhopningen tidigast i den period som föreslagits ovan i texten, dvs med start i ökat odlingstryck efter laga-skiftestid.

Figur 8. Relativt nära objektet i figur 7 ovan syns odlingsspår som lätt i bilden kan tolkas som små ryggade åkrar (dalar och ryggar ligger horisontellt i bilden). Spåren antyder snarare odling under växthustid och är helt enkelt bara lämnad mark typ trädgårdsland. I deras närhet finns ett par källargropar (”rotfruktsgropar”).

I den västra kanten, i närheten av övergivna odlingsbäddar (se figur 8, bilaga karta 1) finns i övrigt ett par täkt- eller snarare källargropar. De här lämningarna kompletteras av den jordkällare som ligger omedelbart invid vägen i områdets norra sida. Sammantaget tyder de på ett samband till handelsträdgården som den redovisas i t ex den ekonomiska kartan som är drygt 65 år gammal.

Figur 9. Sjöängens handelsträdgård i den ekonomiska kartan visar odlingarnas kartlagda omfattning och genomslag. Den slår an tonen för tolkning av en del spår, men ger ingen upplysning om varför det ligger en vall av tippat material genom en stor del av området, sandtaget samt det faktum att delar av marken ger tydliga intryck av att ha schaktats tidigare. Kanske har det skett efter det att växthus tagits bort liksom odlingsytorna. För uppdragets del har svaret på den frågan mindre relevans.

Bedömning av utredningsgrävning

I området finns inga givna platser att genomföra en grävande arkeologisk utredning. Betydande delar av området inbjuder inte till grävning där man skall ha en rimlig chans att finna tillräckligt väl bevarade spår av fornlämningar. Där saknas dessutom tillräckligt goda kriterier för en sådan rekommendation. Förutsättningarna för en väl grundad motivation till att genomföra en utredningsgrävning saknas (t ex bra boplatsindikatorer, i övrigt skiftar förutsättningar för bevarande i hög grad). Här är den enkla liknelsen ”nål i en höstack” en bra indikation på att ett letande efter tänkbara

fynd av en fornlämningsindikation som har tillräckligt kvalitet enbart är ett slags chanstagning. Marken i området är danad i ganska sen historisk tid och har i övrigt prägling av senare tids verksamheter, inte minst tippning av jordmassor i den vall som är markant.

Utredningsgrävning har därmed övervägts och den grundade meningen är att det inte är meningsfullt.

Avslutning

Målet med utredningen var att ta reda på om någon fornlämning berörs av pågående planering. Eftersom inga fornlämningar eller spår av sådana hittades kan målet anses vara uppfyllt. Det finns heller inga indikationer som ger anledning att rekommendera utredningsgrävning. När det gäller arkeologi- och kulturlämningar är bedömningen av resultatet att planeringen kan fortgå utan ytterligare antikvarisk åtgärd.

A Berglund
1:e antikvarie
Västergötlands Museum

Källor:

Lundahl I 1969 Ortnamnen i Skaraborgs län del XI:I Vadsbo härad. Norra delen. Territoriella namn. Uppsala.

Bilagor:

- Tekniska & administrativa uppgifter.
- Kartor över utredningsområdet: bilaga 1 plankarta med objekt bilaga 2 Laga skifte. Båda kartorna i Sweref 99 TM koordinatsystem.

Källor:

Fotografier från Sjöängens handelsträdgård finns på länk Ullervad - Leksbergs Hembygdsförening : https://www.ullervad-leksbergs-hembygdsf.se/bildarkiv/album/9/ [länk giltig per 5/12 2025]

Lantmäteriverket, akter (Lantmäteriets kart/arkivtjänst)

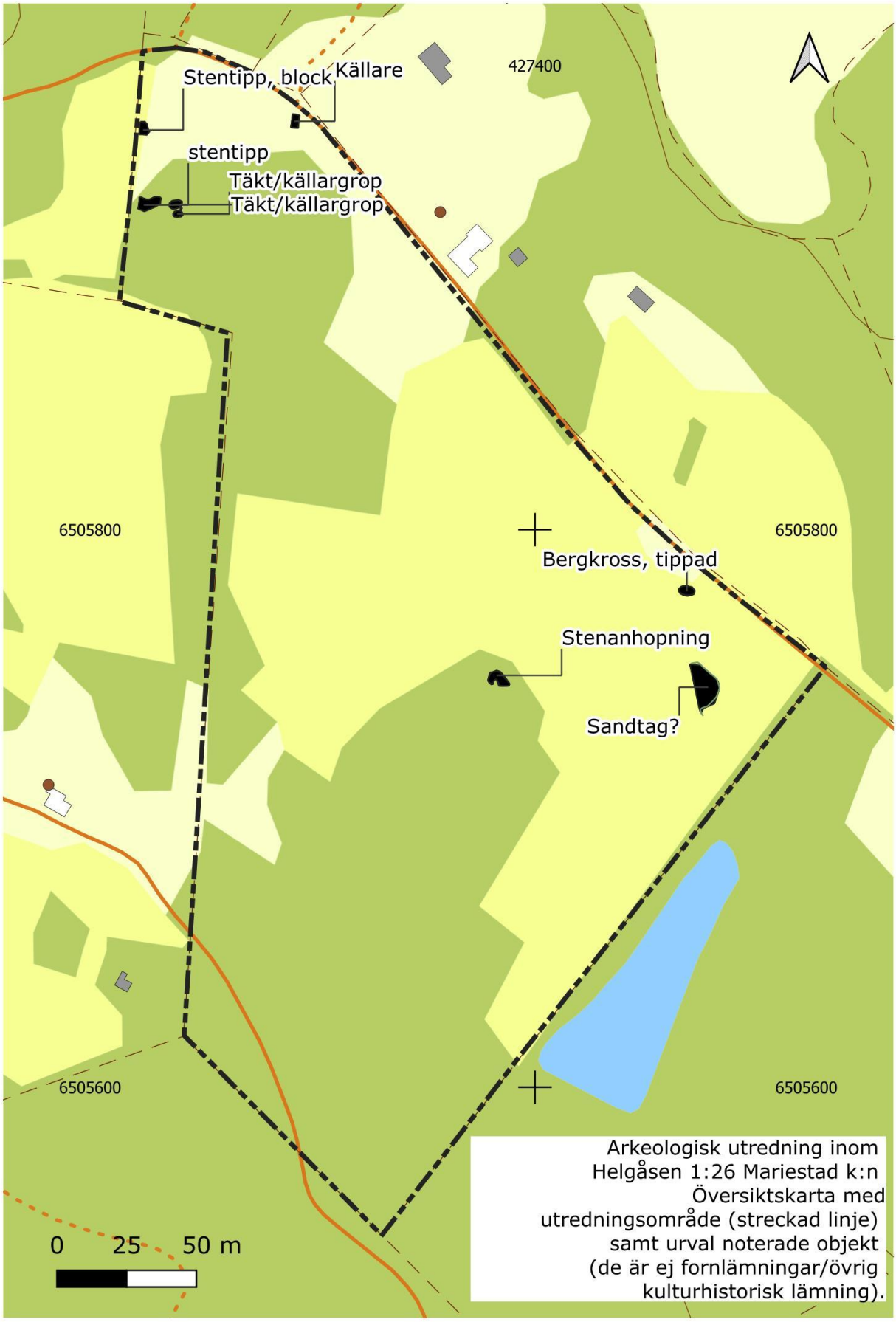
Äldre kartor i Lantmäterimyndigheten, Lantmäteristyrelsens arkiv & Rikets allm kartverk:

- *Akt 16-BKÄ-7a Arealavmätning Björsäter Helgåsen år 1795 Fil: 16-bkä-7a*
- *Akt P 16-17-1 Ägodelning Björsäter Helgåsen år 1796 Fil: P16-17_1*
- *Akt 16-BKÄ-33 Laga skifte år 1836 Björsäter Kvisseln. Fil: 16-bkä-33*
- *Akt 16-BKÄ-73 Laga skifte, ägoutbyte Björsäter Helgåsen år 1860 år 1860 Fil: 16-bkä-73*
- *Akt 16-BKÄ-81 Laga skifte, ägoutbyte Björsäter Bråten år 1868 Fil: 16-bkä-81*
- *Akt 16-lee-122 Lags skifte, Leksberg år 1871. Fil:*
- *Konceptblad till ekonomisk karta ca 1877-1882 bladet Leksberg 53-14 (RAK ID J112-53-14)*
- *16-LEE-1 Geometrisk avmätning av Marieholm 1686 (delv oläslig beskrivning)*
- *Ekonomisk karta bladet Björsäter 9D 1f (1962; RAK ID J133-9D1f62)*

Tekniska och administrativa uppgifter

Västergötlands museum, dnr:	Ad dnr: -
Västergötlands museum, proj ID:	25 071
Landskap:	Västergötland
Län:	V Götaland
Kommun:	Mariestad
Socken:	Björsäter
Fastighet:	Helgåsen 1:26
Ekonomiskt kartblad:	9E 7b
Koordinatsystem:	Sweref 99 TM i redovisning
Koordinat (**mitt**punkt):	6505750/427359
Fornlämning nr	(ingen fornlämning berörd, ej heller ÖKL
Datering:	efter 1850, snarare 1900-tal.
Art av undersökning:	Arkeologisk utredning
Arbetet föranlett av:	Planarbete
Uppdragsgivare:	G Fast Götene AB gm SBK Värmland AB
Ansvarig institution:	Västergötlands museum
Projektansvarig:	Berglund A, Västergötlands museum
Tidpunkt fört arbetet:	1 december 2025
Personal:	1 e antikvarie Henriksson C & Berglund A Västergötlands museum
Fälttid:	14 tim (1. December 2025) + rapporttid
Arkivmaterial:	Västergötlands museum ATA
Fynd:	(inga fynd)

Bilaga karta 1

Arkeologisk utredning inom Helgåsen 1:26 Mariestad k:n
Översiktskarta med utredningsområde (streckad linje) samt urval noterade objekt (de är ej fornlämningar/övrig kulturhistorisk lämning).

Bilaga karta 2

